

ARTYKUŁ

Rajmund Pietkiewicz

Hebraica Veritas* w Biblii brzeskiej

HEBRAICA VERITAS IN BREST BIBLE

Abstract: According to a 450-year-old tradition, the Brest Bible is regarded as the first translation of the whole Holy Scripture from the original languages into Polish. The present article deals mainly with the relation between the Brest Bible and Hebrew and Aramaic versions. Even a cursory analysis reveals that the Brest translators generally followed *Hebraica Veritas*. Yet, they took advantage of Stephanus's Bible (Geneva 1556/57), which besides the Vulgate contained a literal translation of the Hebrew Bible into Latin, accomplished by Santes Pagnini. This version made it possible to convey *Hebraica Veritas* without resorting to the Hebrew text. In places where there are significant differences between the printed editions of the Hebrew Bible of the 16th century and Pagnini's version (e.g. Ruth 2:23; 3:15; 4:1), the Brest Bible follows Pagnini. The Brest translators followed Pagnini's text in Stephanus's edition verse by verse, adapting the division into chapters and verses to the Polish text. The analysis of onomastics and the system of transcription in the Brest Bible leads to the conclusion that the translators followed the previously accepted principles of proper names translation as well as left some Hebrew and Aramaic terms untranslated. The influence of the Vulgate might have been the result of mistakes which emerged as a result of taking advantage of two Latin versions simultaneously, printed alongside by Stephanus (see 1 Chr 4:2). There are reasons to doubt if the Brest translators were translating directly from the original version. Chances are they translated directly from Pagnini's version printed by Robert Stephanus. In order to confirm this with all certainty and without a shadow of a doubt, strenuous and tedious research, comprising larger parts of the text, conducted verse by verse, is absolutely crucial.

Keywords: Holy Scripture, Brest Bible, biblical translation, Pagnini, Stephanus

Słowa kluczowe: Pismo Święte, Biblia brzeska, przekłady Biblii, Pagnini, Stephanus

* Niniejsza wersja polskojęzyczna jest oryginalną wersją tekstu. Przekład na język angielski ukazał się jako: *Hebraica Veritas in the Brest Bible*, „Reformation & Renaissance Review” 17 (2015), nr 1, s. 44–62.

Wstęp

Według stron tytułowych Biblii brzeskiej (dalej: Bb)¹, zwanej także Biblią pińczowską (1563), oraz zgodnie z prawie powszechnym przekonaniem, ten przekład Biblii jest uważany za pierwsze tłumaczenie całego Pisma Świętego z języków oryginalnych (hebrajskiego, aramejskiego i greckiego) na język polski. Sama jednak strona tytułowa Bb, która podaje, że dzieło było tłumaczone z „żydowskiego, greckiego i łacińskiego” (il. 1), zachęca do podjęcia badań nad relacją Bb do hebrajskiego oryginału. Nie jest to problem nowy, gdyż już w XVI w. Szymon Budny pisał:

brzescy tłumacze swej obietnicy dosyć nie czynili. Bo na przodku, abo w tytule jich napisali, że te księgi z ebrejskiego, abo jako oni zową żydowskiego, aż greckiego przełożyli, ale się jawnie (jakom rzekł) pokazało, że i greckiego i ebrejskiego na wielu miejscach chybili, a mało się jich dokładali, znać iż tylko z łacińskiego, a ktemu z francuskiego przekładali².

Budny twierdził, że może to wykazać na wielu przykładach, zresztą kilka z nich zaprezentował w przedmowie do własnego przekładu Pisma Świętego z 1572 r. (dalej: BSzB)³. Problem ten podejmowała w swoich

¹ *Biblia święta / Tho iest / Księgi Starego y Nowego Zakonu / własnie z Zydowskiego / Greckiego / y Łacińskiego / nowo na Polski ięzyk z pilnością y wiernie wyłożone*, Brześć Litewski, [Stanisław Murmelius lub Cyprian Bazylik?], 1563, 2° (egzemplarze: Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie [dalej: Wa BU], sygn. Sd.612.65; Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu [dalej: ZNiO], sygn. XVI.F.4013; Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu [dalej: Wr BU], sygn. 437427; Biblioteka Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu [dalej: Wr PWT], sygn. III-701 C). Bb jest dostępna również w postaci reprintu: *Biblia Święta to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu, Brest 1563* (Biblia Slavica, seria II: Polnische Bibeln), red. Hans Rothe, Friedrich Scholz, t. 1–2, Paderborn–München–Wien–Zürich 2001. Bb online: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=7886&from=FBC> [dostęp: 8 marca 2014].

² *Biblia. To iest / księgi starego y nowego Przymierza / znowu z ięzyka Ebreyskiego / Grecskiego y Łacińskiego / na Polski przełożone*, [Nieśwież, Zastaw lub Uzda?], Daniel z Łęczycy, 1572, 4°, k. b1v (egzemplarze: Wa BU, sygn. Sd.614.300; ZNiO, sygn. XVI.Qu.2336; 2338; 2339; Wr BU, sygn. 437427). Reprint: *Biblia. to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza. In der Übersetzung des Simon Budny. Nieśwież, Zastaw 1571–1572* (Biblia Slavica, seria II: Polnische Bibeln), red. Hans Rothe, Friedrich Scholz, cz. 1 [nienumerowana]: *Księgi Starego Przymierza*; cz. 2 [nienumerowana]: *Księgi Nowego Przymierza...*, Paderborn – München – Wien – Zürich 1994. Biblia Budnego online: http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=4263&from=&dirids=1&ver_id=260781&lp=6&QI=F9B0BE8D43F8025AD9CFE908BF1D7318-1 [dostęp: 8 marca 2014].

³ Chodzi tu np. o Wj 18,2–3 oraz 1 Krł 8,64a (BSzB, k. c2v, b2v). Przykłady te omówiłem szczegółowo – Rajmund Pietkiewicz, *W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”. Recepcja zachodnioeuropejskiej hebraistyki w studiach chrześcijańskich w Rzeczypospolitej doby renesansu*, seria: Rozprawy Naukowe PWT we Wrocławiu, t. 86, Wrocław 2011, s. 257–261.

Il. 1. Biblia brzeska, główna strona tytułowa (egz. ZNiO, sygn. XVI.F.4015).

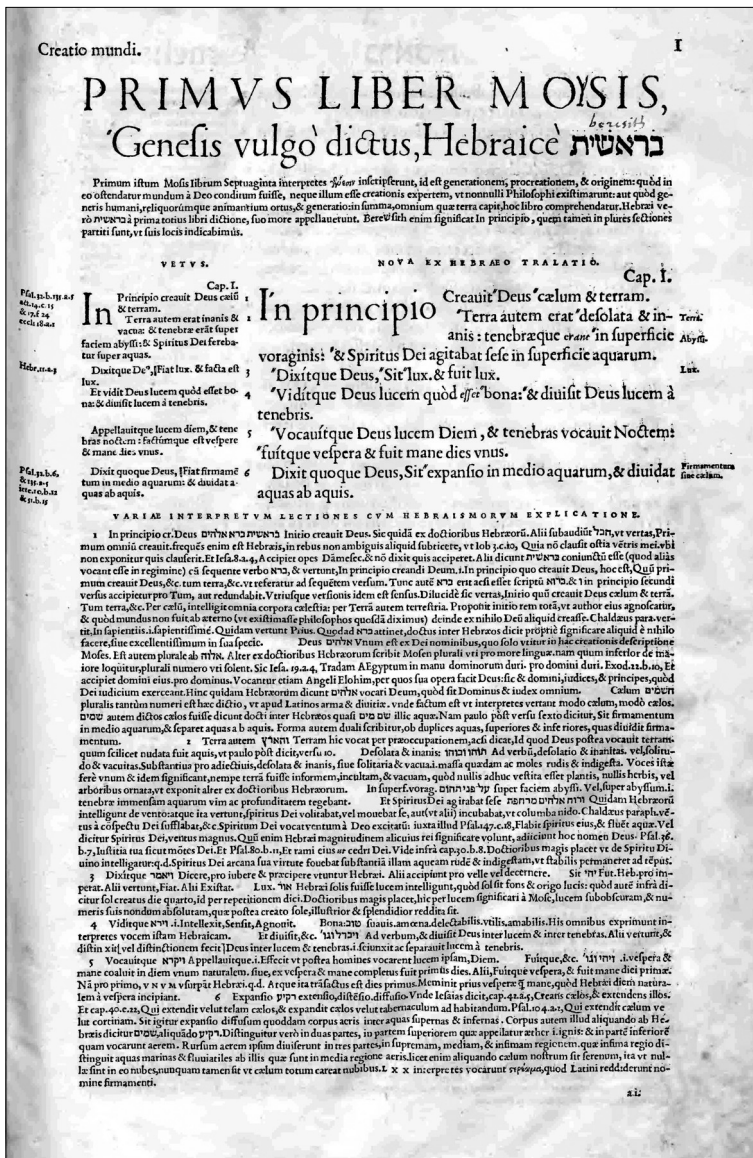
badaniach również Irena Kwilecka, która doszła do wniosku, że tłumacze pińczowscy korzystali

w szerokim zakresie z nowych, łacińskich przekładów, dokonanych wprost z oryginału. Takim podstawowym źródłem pomocniczym w tym względzie było łacińskie

Il. 2. Biblia Stephanusa, t. 1, Genewa 1557, główna strona tytułowa (egz. ZNiO, sygn. XVI.F.13809).

wydanie Biblii słynnego francuskiego wydawcy, Roberta Stephanusa (Estienne'a), z 1557 r., zawierające Stary Testament w wiernym przekładzie Santesa Pagniniego z komentarzami wybitnego paryskiego hebraisty François Vatable'a oraz oparty

Il. 3. Biblia Stephanusa, t. 1, Genewa 1557, początek Księgi Rodzaju (egz. ZNiO, sygn. XVI.F.13809).

na najlepszych kodeksach greckich przekład Nowego Testamentu Théodore'a de Bèze z jego własnym komentarzem⁴.

⁴ Irena Kwilecka, *Biblia brzeska – jej dzieje i znaczenie*, „Nauka” 3 (2006), s. 115; zob. również: taż, *Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung*,

Biblia Stephanusa (dalej: BSt) obok przekładu Biblii hebrajskiej na łacinę dokonanego przez Santesa Pagniniego (dalej: PaBSt) – w BSt oznaczonego jako *nova ex hebraeo translatio*, zawierała także dawną, łacińską wersję św. Hieronima, czyli Wulgatę (dalej: WlgBSt) – w BSt oznaczoną jako *vetus* (il. 2 i 3). Pierwsze wydanie wersji Pagniniego (dalej: Pa 1527/28) miało miejsce w Lyonie w 1527 lub 1528 r. (il. 4)⁵.

Zajmując się relacją Bb do hebrajskiego oryginału, stawiam następujące pytania: Czy tłumacze trzymali się wiernie hebrajskiego oryginału? Czy da się ustalić, z którego wydania Biblii hebrajskiej korzystali? Czy kierowali się ustalonymi wcześniej wytycznymi odnośnie do techniki tłumaczenia? Czy w ogóle takie ustalenia istniały? Nie jest jednak moim celem udzielenie wyczerpujących i definitywnych odpowiedzi na zadane pytania, ale raczej ukazanie trudności i wątpliwości, na które natrafia badacz usiłujący zmierzyć się z postawionymi wyżej problemami oraz wskazanie na źródła tych trudności.

Niniejszy artykuł dzielę na trzy części. Najpierw zestawię kilka wersetów z Biblii, w których tekst hebrajski różni się od WlgBSt i/lub od PaBSt i porównam go z tłumaczeniem brzeskim, co da ogólne rozeznanie w problematyce badań nad podstawą przekładu Bb (część 1). Następnie podejmę próbę identyfikacji wydania Biblii hebrajskiej, z którego mogli korzystać pińczowianie. W tym celu zestawię różnice między różnymi wydaniem Biblii hebrajskiej oraz porównam stosowane w nich podziały tekstu na rozdziały i wersety (część 2). Później dokonam analizy wybranych nazw własnych, których ujednoclenie stanowi jedno z najważniejszych zadań tłumaczy i redaktorów zbiorowych przekładów Biblii. Być może analiza ta powie coś o ustaleniach wstępnych dotyczących przekładu (część 3). W zakończeniu zbiorę wnioski oraz wskażę na – według mnie – właściwe i pożądane kierunki dalszych badań nad podstawą przekładu Bb.

[w:] *Biblia Święta to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu, Brest 1563...*, t. 2, s. 1526–1563. Biblia Stephanusa to: *Biblia Utriusque Testamenti De Quorum Nova Interpretatione Et Copiosissimis in eam annotationibus lege quam in limine operis habes epistolam*, t. 1–2, Genevae, Robert Stephanus (Estienne), 1556/57, 2° (egzemplarze: ZNiO, sygn. XVI.F.13809; 14042 (t. 1); 14117). Online: http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=10418&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI= [dostęp: 8 marca 2014]; http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=10430&from=&dirids=1&ver_id=&lp=2&QI= [dostęp: 8 marca 2014].

⁵ *Biblia. Habes In Hoc Libro prudens lector utriusque instrumenti novam translationem aeditam a reverendo sacrae theologiae doctore Sancte pagnino lucensi concionatore apostolico Praedicatorij ordinis...*, [Lugduni], Antoine Du Ry [i in.], 1528 [w kolofonie data 29.01.1527], 4° (egzemplarz: Wr BU, sygn. 462347). Online: http://archive.thulb.uni-jena.de/hisbest/receive/HisBest_cbu_00006141 [dostęp: 8 marca 2014].

1. Biblia hebrajska, Wulgata czy Pagninus?

Zestawiając teksty, korzystam z XVI-wiecznych wydań Pisma Świętego: Biblii Stephanusa (1557), Biblii rabinicznej (wyd. 2 z 1524–1525; dalej: Br 1524)⁶, Poliglotty compluteńskiej (1514–1517; dalej: Pk)⁷, dwóch wydań Biblii hebrajskiej tłoczonych przez Roberta Stephanusa w Paryżu w latach 1539–1543⁸ i 1544–1546⁹. Dlaczego wybrałem te właśnie edycje? Jeśli chodzi o tzw. BSt, to z całą pewnością była ona używana przez pińczowski zespół¹⁰. Biblie rabiniczne, a szczególnie wydanie drugie z lat 1524–1525 stanowiły najważniejsze źródło późniejszych przedruków tekstu hebrajskiego. Pk należała do podstawowego wyposażenia translatorskiego warsztatu renesansowych tłumaczy Pisma Świętego. Biblie hebrajskie Stephanusa pochodziły z tego samego środowiska, co jego łacińska Biblia z 1557 r. (BSt), a ośrodek pińczowski miał stały kontakt z Genewą, gdzie po opuszczeniu Francji przeniósł się Robert Stephanus, oddając swoje prasy na usługi Jana Kalwina. Jeśli wykorzystywane w niniejszym artykule teksty hebrajskie są identyczne we wszystkich wymienionych wyżej drukowanych edycjach, to będę je oznaczał jako Bh (Biblia hebrajska).

⁶ [*Miqraot gedolot* (*Miqraot gedolot*), t. 1–4, Wenecja, D. Bomberg, 1524–1525], 2°. Online: t. 1: <http://jnul.huji.ac.il/dl/books/djvu/1268184-1/index.djvu?djvuopts&thumbnails=yes&zoom=page> [dostęp: 8 marca 2014]; t. 2: <http://jnul.huji.ac.il/dl/books/djvu/1268184-2/index.djvu?djvuopts&thumbnails=yes&zoom=page> [dostęp: 8 marca 2014]; t. 3: <http://jnul.huji.ac.il/dl/books/djvu/1268184-3/index.djvu?djvuopts&thumbnails=yes&zoom=page> [dostęp: 8 marca 2014]; t. 4: <http://jnul.huji.ac.il/dl/books/djvu/1268184-4/index.djvu?djvuopts&thumbnails=yes&zoom=page> [dostęp: 8 marca 2014]. Toż, t. 1–2, 1547 (egzemplarz: Wr BU, sygn. 362155/1–2).

⁷ [*Poliglota compluteńska/z Alcalá*], t. 1–6, Complutum (Alcalá de Henares), Arnoldus Guillerus de Brocario, nakład Francisco Ximenz de Cisneros, [1514–1517], 2° (egzemplarze: Wr BU, sygn. 400001/I–III). Online: http://www.archive.org/details/Complutensian_Polyglot [dostęp: 8 marca 2014].

⁸ [*Biblia hebraica*], t. 1–4, Parisiis, Robert Stephanus, 1539–1543, 4° [dalej: BhSt 1539] (egzemplarz: Wr BU, sygn. 346503/I–IV).

⁹ [*Biblia hebraica*], t. 3–5, Parisiis, Robert Stephanus, 1544–1546, 16° [dalej: BhSt 1544]. Odnalazłem tylko trzy ostatnie tomy tej edycji: t. 3: *Prophetia Isaiae, Jeremiae, Ezechielis*, 1544; t. 4: *Duodecim prophetae. Daniel et Esdras. Liber Paralipomenon*, 1544–1545; t. 5: *Psalterium. Proverbia Salomonis et Iob. Canticum canticorum. Ruth. Lamentationes Jeremiae. Ecclesiastes et Ester*, 1545 (egzemplarze: Wr BU, sygn. 458356/I–III).

¹⁰ Zob. Kwilecka, *Die Brester Bibel...*, s. 1528–1534.

1a. Biblia hebrajska czy Wulgata?

Pierwszy przykład pochodzi z Pwt 1,15:

Bh:

וְאַתָּה אֶת־רֵאשֵׁי שְׁבֵטֶיכֶם אֲנָשִׁים חֲכָמִים וַיִּדְעוּם וְאַתָּן אַתֶּם רֵאשִׁים עֲלֵיכֶם
שְׂרֵי אֲלָפִים וְשְׂרֵי מֵאוֹת וְשְׂרֵי חֲמִשִּׁים וְשְׂרֵי עֶשְׂרֵת וְשְׂרֵי לְשֵׁבֵטֶיכֶם:

PaBSt: Tulique principes tribuum vestrarum, viros sapientes, et notos, ac constitui eos principes super vos, tribunos, et centuriones, et quinquagenarios, et decuriones, et praefectos tribubus vestris.

WlgBSt: Tulique de tribubus vestris viros sapientes et nobiles, et constitui eos principes, tribunos, et centuriones, et quinquagenarios, ac decanos, qui docerent vos singula.

Bb: A tak ja obrałem przedniejsze z pokolenia waszego męże mądre, i zacne, a tym nad wami postanowił Rotmistrze nad tysiącami, Setniki Pięćdziesiątniki, i Dziesiątniki, i Hetmany nad pokoleniem waszym.

Między tekstem hebrajskim a WlgBSt zachodzą dwie różnice. Wersja hebrajska w wersecie 15a ma wyrażenie עֲלֵיכֶם (*nad wami*), czego brak w WlgBSt. Ponadto Biblia hebrajska kończy werset zwrotem וְשְׂרֵי לְשֵׁבֵטֶיכֶם (*i zwierzchników dla waszych pokoleń*), a w tym samym miejscu WlgBSt czyta *qui docerent vos singula* (*którzy by was uczyli każdej rzeczy*). Bb, choć z niewielkimi modyfikacjami (wyrażenie לְשֵׁבֵטֶיכֶם czyta w liczbie pojedynczej), idzie za hebrajskim oryginałem.

Drugi przykład pochodzi z Rt 1,18:

Bh:

וַתֵּרָא כִּי־מְחַמֶּצֶת הִיא לְלֶכֶת אִתָּהּ וַתַּחֲדֵל לְדַבֵּר אֵלֶיהָ:

PaBSt: Videns itaque quod obfirmato esset animo ut pergeret secum, destitit loqui ad eam.

WlgBSt: Videns ergo Noemi quod obstinato animo Ruth decrevisset secum pergere, adversari noluit, nec ad suos ultra reditum persuadere:

Bb: A tak ona widząc że sie na to uparła aby z nią szła, nie odmawiała jej więcej tego.

W wersji hebrajskiej w tym wersecie nie pojawiają się imiona własne bohaterek (Noemi i Rut), które da się wywnioskować z kontekstu.

WlgBSt natomiast wymienia bohaterki z imienia. Ponadto końcowa część wersetu w WlgSt jest mocniej rozbudowana niż w wersji hebrajskiej (*adversari noluit, nec ad suos ultra reditum persuadere*). Tłumacz brzeski idzie za Biblią hebrajską.

Podobny przykład z domyślnym podmiotem znajduje się w Rt 1,15. Tu również Bb podąża za wersją hebrajską:

Bh:

וְחָמָר הָנָה שָׁבָה וּבְמַתָּךְ אֶל־עַמָּהּ וְאֶל־אֱלֹהֶיהָ שׁוּבִי אַחֲרַי וּבְמַתָּךְ:

PgBSt: Cui ait *socrus*, Ecce reversa est cognata tua ad populum suum, et ad deos suos: revertere post eam.

WlgBSt: Cui dixit Noemi, En reversa est cognata tua ad populum suum et ad deos suos, vade cum ea.

Bb: Ku której ona rzekła: Oto jątręw [czyli: bratowa – przyp. RP] twa wróciła się do ludu swego i do bogów swoich, wróćże się i ty za nią.

Nie zawsze jednak Bb jest wierna hebrajskiemu oryginałowi. Spójrzmy na przykład z 2 Sm 18,24:

Bh:

וְדָוִד יוֹשֵׁב בֵּין־שְׁנֵי הַשְּׁעָרִים וַיִּלָּךְ הַכֹּפֶה אֶל־גֵּן הַשֶּׁמֶר
אֶל־הַחֹמָה וַיִּשָּׂא אֶת־עֵינָיו וַיִּרְא וְהִנֵּה־אִישׁ רֵץ לְבָדּוּ:

PaBSt: David autem sedebat inter duas portas: et ierat speculator super tectum portae, super murum: sublatis autem oculis suis aspexit, et ecce vir currebat solus.

WlgBSt: David autem sedebat inter duas portas: speculator vero qui erat in fastigio portae super murum, elevans oculos, vidit hominem currentem solum.

Bb: A Dawid siedział między dwiema bramami. A stróż był na dachu bramy na murze, który pilnował. I ujrzał niektórego człowieka, który sam biegał.

W zdaniu tym po formie imiesłowowej יושב („siedzący”) następuje forma odwróconego imperfectum, czyli tzw. *wajjiqtol* (וַיִּלָּךְ), która wyraża czynność jednorazową, dokonaną w czasie przeszłym. Zdanie należy więc przetłumaczyć: „Podczas gdy Dawid siedział między dwiema bramami, strażnik wszedł na dach bramy, na mur, podniósł swoje oczy i zobaczył, że ktoś biegnie samotnie”. W taki właśnie sposób tłumaczy ten werset Santes Pagnini. WlgBSt wydarzenia opisuje nieco inaczej: podczas gdy Dawid siedział między dwiema bramami, w tym samym czasie

strażnik przebywał na szczycie bramy, nad murem i w pewnym momencie podniósłszy oczy, ujrzał biegnącego samotnie człowieka. Bb nie idzie w przekładzie za tekstem oryginalnym oddanym poprawnie w PaBSt, ale za WlgBSt.

Podsumowując, należy stwierdzić, że tłumacze pińczowscy, przekładając teksty zawierające ewidentne różnice między wersją hebrajską a WlgBSt, szli zazwyczaj za oryginałem. Czasami zdarzało się im jednak tłumaczyć za odmiennymi wariantami z WlgBSt. Ten fakt dziwi, gdyż obok mieli do dyspozycji wierny przekład Pagniniego, a więc musieli dostrzegać różnice między tymi dwiema wersjami. Dlaczego więc ulegali wpływom Wulgaty?

1b. Biblia hebrajska czy Pagninus?

Powyższe przykłady nie mogą prowadzić do wniosku, że pierwszorzędnym punktem odniesienia dla tłumaczy pińczowskich była Biblia hebrajska, gdyż mieli przed oczyma także PaBSt (co wykazała już Irena Kwilecka – zob. wyżej), a więc dysponowali łańciskim dosłownym tłumaczeniem z języka hebrajskiego, który również uwzględniał różnice między hebrajskim oryginałem a wersją św. Hieronima. Aby sprawdzić, czy tłumaczyli bezpośrednio z hebrajskiego czy też z wersji Pagniniego, należałoby przebadać te miejsca, w których przekład dominikanina z Lukki w wydaniu Stephanusa różni się od dostępnych w połowie XVI w. drukowanych wersji Biblii hebrajskiej. Jeśli okaże się, że tłumacze szli za oryginałem wbrew wersji Pagniniego, to będzie oznaczało, iż rzeczywiście opierali się na oryginale. Jeśli odkryjemy praktykę przeciwną, to zdobędziemy argument popierający zarzuty Szymona Budnego, iż pińczowianie tłumaczyli „z łańciskiego”. Odnalazłem kilka miejsc, w których drukowane wydania Biblii hebrajskiej z XVI w. różnią się od PaBSt. Pierwsze z nich to Rt 2,23b:

Bh:

וְתִשָּׁב אֶת־חַמּוֹתָהּ

WlgBSt (werset 3,1a): Postquam autem reversa est ad socrum suam.

PaBSt (werset 2,23b): et reversa est ad socrum suam.

Bb: potym sie wróciła do świekry swojej

Tekst ten nie został w sposób jednolity przekazany przez manuskrypty hebrajskie. Dwa z nich (kodeksy nr 379 i 495 – ten drugi pochodzi

z XIII w. i jest przechowywany w Bibliotece Watykańskiej¹¹) zawierają wariant אֶל-הַחַמּוּתָהּ וְהָשָׁב (i wróciła do swojej teściowej). Podobnie ma również WlgBSt (*Postquam autem reversa est ad socrum suam*)¹² oraz PaBSt. Różnica między tymi tekstami graficznie jest niewielka (jedna spółgłoska i dwie samogłoski), jednak inna wokalizacja czasownika wskazuje, że formy te pochodzą od dwóch różnych rdzeni. Wersje drukowane (Br 1524, Pk, BhSt 1539) wskazują na rdzeń יָשַׁב (*siedzieć, mieszkać, zamieszkać, przebywać*), a WlgBSt i PaBSt czytają w tym miejscu rdzeń שָׁוַב (*wrócić, zawrócić, nawrócić się*). Ta lekcja wymaga jeszcze zamiany podobnych graficznie przyimków מֵ (z, razem) i אֶל (do, w kierunku), co zmienia całkowicie sens frazy – stąd drukowany wariat hebrajski należy tłumaczyć: *a mieszkala przy świekrze swej*, a wariant obecny w hebrajskich rękopisach 379 i 495, w WlgBSt i PaBSt jako: *po tym się wróciła do świekry swojej* jak ma Bb. Obecność tego wariantu u Pagniniego da się łatwo wytłumaczyć, gdyż sporządzając swoją wersję, pracował z rękopisami z Biblioteki Watykańskiej, w której był prefektem, i zanim przystąpił do przekładu, dokonywał krytyki tekstu, wybierając najpewniejszy we własnej ocenie wariant¹³. W Rt 2,23 wybrał wariant אֶל-הַחַמּוּתָהּ וְהָשָׁב (*et reversa est ad socrum suam*), który wydaje się lepiej korespondować z kontekstem oraz jest potwierdzony przez św. Hieronima.

Jak widać, tłumacze pińczowscy idą tu wyraźnie za obiema wersjami łacińskimi wbrew drukowanemu wariantowi hebrajskiemu, zmieniając całkowicie sens oryginału. Przeprowadzona analiza budzi także wątpliwość, czy pińczowianie w ogóle widzieli hebrajski oryginał tego tekstu?

Kolejny tekst wykazujący różnice między drukowanymi w XVI w. Bibliami hebrajskimi a PaBSt to ostatnia część Rt 3,15b:

Bh:

וְיָבֵא הָעִיר

¹¹ Rejestruje go: *Vetus Testamentum hebraicum cum variis lectionibus*, red. Benjaminus Kennicott, t. 2, Oxonii 1780, s. 103, 112 (drugiej paginacji). Zob. również aparat krytyczny do *Biblia hebraica stuttgartensia*, red. Albrecht Alt [i in.], Stuttgart 1967/1977 [dalej: BHS], a także aparat i komentarz do: *Megilloth* (Biblia hebraica quinta [dalej: BHQ] 18), red. Adrian Schenker [i in.], Stuttgart 2004.

¹² Zob. również aparat krytyczny w BHS.

¹³ Korzystam tu ze świadectwa Sykstusa ze Sieny: [*Pagninus* – dodatek RP] *collatis igitur inter se multis, iisdemque probatissimis Hebraeorum exemplaribus, quanta maxime valuit diligentia ac fide, omne vetus testamentum ex Hebraica veritate Latinitati donavit* (Sixto Senensi, *Bibliotheca sancta...*, Coloniae, apud Maternum Cholinum, 1576, s. 322). Zob. też Jean-Marie Audin, *Histoire de Léon X et de son Siècle*, wyd. 3, t. 2, Paris 1850, s. 206, przyp. 3; Joseph D. Gauthier, *Sanctes Pagninus*, „The Catholic Biblical Quarterly” 7 (1945), nr 2, s. 177, 179.

WlgBSt: et ingressa est civitatem

PaBSt: et ingressa est urbem

Bb: także potym odeszła do miasta

Lekcja z czasownikiem וָיָבֵט (*i poszedł*) wymaga męskiego podmiotu i odnosi się do Booza. Jednak ponad 40 rękopisów hebrajskich ma w tym miejscu formę żeńską וָיָבֵטָה (*i poszła*), wskazując na Rut, jako na podmiot. Tłumacze Bb wyraźnie odstępili od drukowanych edycji hebrajskich, sugerując się PaBSt i WlgBSt.

Kolejny przykład pochodzi z Rt 4,1a:

Bh:

וּבְעֵז עָלָה הַשְּׂעֵר וַיָּשֶׁב שָׁם וַהֲנִיחַ הַנְּאֻל עִבְרַת דְּבָרֵיבְעֵז

WlgBSt: Ascendit ergo Booz ad portam, et sedit ibi: quumque vidisset propinquum praeterire, de quo prius sermo habitus est...

PaBSt: Boaz autem ascendens ad portam, consedit illic: et ecce cognatus ille transibat, de quo ipse loquutus fuerat...

Bb: Potym Booz szedł do brany a tam siedział. A oto tamtędy przemijał powinowaty on o ktorem powiedział...

Między tekstem hebrajskim a PaBSt zachodzi różnica w zdaniu podrzędnym. Biblia hebrajska ma w tym miejscu וַאֲשֶׁר דְּבָרֵיבְעֵז (*o którym powiedział Booz*), a PaBSt, zastępując podmiot *Booz* zaimkiem *ipse*, czyta: *de quo ipse loquutus fuerat (o którym on sam mówił)*. Wariant ten musiał powstać w wyniku błędu lub świadomej korekty drukarza, gdyż w pierwszym wydaniu przekładu dominikanina z Lukki (Pa 1527/28) jest: *de quo locutus fuerat Bohaz (o którym mówił Booz)*. Identyczny wariant znajduje się również w drugim wydaniu wersji Pagniniego, którą w 1542 r. opracował i wydał Michael Servetus¹⁴. Należy zauważyć, że w przeciwieństwie do poprzednich przykładów, WlgBSt ma wariant odmienny od Biblii hebrajskiej oraz PaBSt: *de quo prius sermo habitus est (o którym wcześniej była mowa)*. Pińczowski tłumacz Księgi Rut idzie za PaBSt.

Zbadajmy kolejny przykład, tym razem z 1 Krl 8,64a¹⁵.

¹⁴ *Biblia sacra ex Santis Pagnini translatione, sed ad Hebraicae linguae amussim novissime ita recognita, & scholiis illustrata, ut plane nova editio videri possit*, Lugduni, apud Hugonem a Porta, 1542. Online: http://bencore.ugr.es/iii/encore/record/C__Rb1099566__Sbiblia%20sacra__Orighresult__X6__Ks%401541e%401543?lang=spi&suite=pearl#attachedMediaSection [dostęp: 31 marca 2015].

¹⁵ Podaje go Budny, zob. BSzB, k. b2v.

Bh:

ביום ההוא קדש המלך את־התוך החצר אשר לפני בית־יהוה
כִּי־עָשָׂה שָׁם אֶת־הָעֹלָה וְאֶת־הַמִּנְחָה וְאֵת הַלֶּבֶי הַשְּׁלָמִים

WlgBSt: In die illa sanctificavit Rex medium atrii quod erat ante domum Domini: fecit quippe holocaustum ibi, et sacrificium, et adipem pacificorum...

PaBSt: Eodem die sanctificavit Rex medium atrii quod erat ante domum Iehovae: fecit quippe ibi holocaustum, et oblationes, et adipem pacificorum...

Bb: Onegoż dnia Król poświęcił puł [sic!] Sieni, która była przed Domem Pańskim i sprawował tam ofiary palone, ofiary śniedne i tłustości ofiar spokojnych...

Problem z przekładem tego wersetu wynika z pomylenia znaczenia łacińskiego słowa *medium*, które normalnie znaczy „środek”, ale w XVI-wiecznej Polsce było ono stosowane zamiennie ze słowem *dimidium* („pół”, „połowa”)¹⁶. Tłumacze brzescy, przekładając „Król poświęcił puł [sic!] Sieni”, zasugerowali się WlgBSt lub PaBSt.

Podsumowując, należy stwierdzić, że powyższe przykłady podają w wątpliwość przyjmowaną w literaturze przedmiotu opinię, iż zespół pińczowski tłumaczył bezpośrednio z hebrajskiego i aramejskiego oryginału, korzystając tylko pomocniczo z BSt¹⁷. Są racje, aby przypuszczać, że pierwszorzędną podstawą ich pracy translatorskiej była łacińska wersja Santesa Pagniniego w opracowaniu Roberta Stephanusa. Na razie zagadką pozostaje rola WlgBSt (o której będzie w części 3). W przykładach z Rt 2,23b i Rt 3,15b tłumaczenia św. Hieronima i Santesa Pagniniego są zgodne w istotnych punktach i nie ma pewności, czy pińczowianie zasugerowali się starożytnym czy im współczesnym przekładem łacińskim. Powyższe przykłady wywołują także wątpliwość, czy w ogóle pińczowianie posługiwali się Biblią hebrajską. Jednak rozstrzygnięcie tej kwestii wymagałoby przeprowadzenia szerszych badań. Kilka przykładów rodzi wątpliwości, ale nie może stać się podstawą do tak radykalnych twierdzeń.

¹⁶ „[...] naszy Polacy z dawna tego słowa Medium za dimidium używają, ale barzo omylnie. Bo medium a dimidium różne mają znaczenia. Bo medium znaczy pośrodek, zaś dimidium połowicę” (BSzB, k. b2v).

¹⁷ Zob. przyp. 4.

Il. 4. Biblia w tłum. Santesa Pagniniego, Lyon 1527/1528, początek Księgi Rodzaju z widocznym podziałem na rozdziały i wersety (egz. Wr BU, sygn. 462347).

2. Podstawa przekładu Biblii brzeskiej

Ustalenie wydania Biblii hebrajskiej, której tłumacze pińczowscy mogli używać podczas prac nad Bb, stanowi bardzo trudne zadanie. Powodów tego stanu rzeczy jest kilka: (1) tekst hebrajskiego TaNaK-u na skutek

działalności masoretów został mocno ujednoczony i poza nielicznymi miejscami w tekście trudno znaleźć w edycjach różnice, które mogłyby posłużyć za punkt odniesienia w poszukiwaniu tej właściwej; (2) zespolona praca nad tłumaczeniem mogła pociągać za sobą posługiwanie się przez poszczególnych tłumaczy różnymi wydaniem tekstu oryginalnego; (3) tłumacze mogli również – choć jest to mało prawdopodobne – używać rękopisów; (4) w połowie XVI w. tłumacze Pisma Świętego mieli do dyspozycji sporą gamę różnych wydań Biblii hebrajskiej¹⁸. Pomimo tych trudności podejmuję próbę identyfikacji wydania (wydań) używanych przez pińczowian, ponieważ jeśli nawet zakończy się ona niepowodzeniem, to przecież wynik negatywny prowadzonych badań dla nauki nie jest bez znaczenia, gdyż często informuje o przyczynach pojawiających się trudności. Analizę przeprowadzę dwustopniowo: (a) najpierw wskażę na różnice zauważone w tekście kilku najbardziej popularnych wydań Biblii hebrajskiej z XVI w., aby porównać je z Bb oraz innymi wersjami Biblii, którymi posługiwali się lub mogli posługiwać pińczowianie; (b) XVI-wieczne wydania Biblii nie posiadały jednolitego podziału na rozdziały i wersety – stąd w poszukiwaniach edycji używanej przez pińczowian warto przyrzeć się podziałowi tekstu zastosowanemu w Bb i zestawić go z podziałem innych wydań Biblii. Dla badań porównawczych, podobnie jak wyżej, wybrałem: Pk, Br 1524, Br 1546, BSt, Pa 1527/28, BhSt 1539 i BhSt 1544. Oryginalnej wersji Pagniniego (1527/28) używam, aby wyraźnie podkreślić problem niejednorodności podziału XVI-wiecznych Biblii na wersety. Biblia Pagniniego (1527/28) była pierwszą edycją Pisma Świętego podzieloną na numerowane wersety (il. 4).

2a. Różnice w tekście

Istotnych różnic między renesansowymi wydaniem Biblii hebrajskiej jest bardzo mało i są one trudne do znalezienia. Udało mi się odnaleźć dwie istotne, które w sposób ewidentny muszą znaleźć swoje odzwierciedlenie w przekładzie.

Pierwsza różnica dotyczy Joz 21,36–37¹⁹:

וממטה ראובן את־בצר ואת־מגֶרֶשׁה ואת־יהֶצֶה ואת־מִגֶרֶשׁה³⁶

את־קֶרְמוֹת ואת־מִגֶרֶשׁה ואת־מִיפֶעַת ואת־מִגֶרֶשׁה עֵרִים אֲרָבֵעַ³⁷

¹⁸ Na temat wydań Biblii hebrajskiej w XV i XVI w., zob. Pietkiewicz, dz. cyt., s. 82–86.

¹⁹ Podział wg BHS.

Te dwa wersety występują w Pk, BhSt 1539, Pa 1527/28 (z inną numeracją wersetów), PaBSt i WlgBSt. Tekstu brak w Br 1524. Biblia pińczowska tekst ten tłumaczy w następujący sposób: „Z pokolenia Ruben, Bosor, i przedmieścia jego, Jahasa i przedmieścia jego. Kedemoth i przedmieścia jego, Mefaath i przedmieścia jego, cztery miasta”.

Przykład pokazuje, że pińczowianie raczej nie posługiwali się Br 1524. Nie ma jednak pewności, że korzystali z innego wydania Biblii hebrajskiej, gdyż tekst ten znajduje się również w PaBSt i WlgBSt.

Druga różnica dotyczy wersetu umieszczonego po Ne 7,67 (podział wg BHS). Występuje on w dwóch wariantach. Pk ma następujący tekst:

סוסייהם שבע מאות שלשים ושבעה פרדייהם מאתים וארבעים וחמשה:

W dosłownym przekładzie: „koni ich siedemset trzydzieści i siedem, mułów ich dwieście i czterdzieści i pięć”.

Br 1524 nie posiada tego wersetu, ale pojawia się on w Br 1546, z tym, że znajduje się tu inny wariant: שבע מאות שלשים וששה („siedemset trzydzieści i sześć”):

סוסייהם שבע מאות שלשים וששה פרדייהם מאתים ארבעים וחמשה:

Ten sam wariant mają: BhSt 1539, PaBSt, WlgBSt oraz Pa 1527/28. Tak też tłumaczą pińczowianie: „Koni ich było siedm set trzydzieści i sześć, A Mułow dwieście czterdzieści i pięć”.

Przykład ten ukazuje, że pierwszorzędną podstawą przekładu nie mogła być ani Br 1524, ani Pk. Być może tłumacze posługiwali się czterotomową Biblią hebrajską Stephanusa z lat 1539–1543? Również i tego nie możemy być pewni, gdyż te same warianty tekstu znajdują się także w BSt, z której korzystał zespół pińczowski.

2b. Różnice w podziale na rozdziały i wersety

Pierwszą drukowaną Biblią posiadającą podział tekstu zarówno na rozdziały, jak i na wersety był pierwodruk wersji Pagniniego (Pa 1527/28) (il. 4). Podział na rozdziały sięga swoimi korzeniami późnego średniowiecza (dokonał go w 1206 r. Stefan Langton). Pomysł dzielenia rozdziałów na wersety przejął od Pagniniego Robert Stephanus, który zastosował własną numerację wersetów w wydaniach Biblii w latach 1551

(Nowy Testament) i 1555 (Stary Testament). Dokładniejsza analiza podziału zarówno na rozdziały, jak i na wersety pokazuje, że w drukowanych Bibliach nie jest on jednolity. Przebadalem 35 miejsc, w których występują różnice: Rdz 32,1; 37,1–2; Kpł 25,55; Lb 12,16; 25,19; Sdz 19,1; Rt 2,23; 1 Sm 4,1; 1 Krl 2,46; 2 Krl 22,20; 2 Krn 1,18; 5,1; 13,23; Ne 10,1; Iz 8,23; 13,22; 63,19; Ez 1,28; Dn 6,1; Oz 2,1–2; 5,15; 10,15; 12,1; Jl 2,1–27; 3,1–5; 4,1–21; Mi 4,14; Na 2,1; Hi 41,1; Koh 6,11–12; 8,1; 9,1; 11,10; Pnp 4,16; 7,1²⁰. Niektóre z wykorzystanych edycji mają tylko podział na rozdziały (Pk, Br 1524, BhSt 1539, BhSt 1544). Pozostałe posiadają również podział na pojedyncze numerowane wersety. W przypadku edycji posiadających tylko podział na rozdziały badałem, do którego rozdziału sporny werseł należy. Czasami poszczególne wersety są dzielone na dwie części, z których każda należy do innego rozdziału.

Pomijając szczegóły, podaję ostateczne wyniki badania. Przeprowadzona analiza pokazała, że podział tekstu na rozdziały i wersety zastosowany w Bb jest najbliższy wersji PaBSt – tylko dwie drobne różnice (Iz 9,1 i Ez 2,1). Wydaje się, że mogły one powstać na skutek nieuwagi lub zasugerowania się podziałami WlgBSt, której tekst znajduje się w kolumnie obok PaBSt. Ogólnie należy stwierdzić, że Bb kopiuje podział tekstu z wydrukowanej przez Stephanusa wersji Pagniniego²¹, nawet tam, gdzie w WlgBSt i edycjach Biblii hebrajskiej jest inaczej. Tłumacze i redaktorzy Bb musieli więc werseł po wersecie śledzić tekst PaBSt.

3. Onomastyka i system transkrypcji

Analiza przekładu nazw własnych w tłumaczeniach Biblii stanowi ważny element badań nad procesem powstawania tych przekładów²².

²⁰ Podział wg BHS.

²¹ Porównywałem także podział całości Biblii na rozdziały i wersety zestawiając Bb i BSt, zwracając uwagę tylko na liczbę werseł w rozdziałach. Różnice są nieznaczne. Powstały one na skutek błędów: powtórzenia dwa razy tego samego numeru werseł lub zamiana cyfr (Rdz 7; 47; Joz 10; 1 Sm 2; 1 Krn 21; Hi 27; 37; Ps 112; Iz 51; Jr 31). Rzeczywiste różnice w podziale występują również 10 razy (Wj 13; 1 Sm 20; 2 Krl 10; Ps 11; 14; 15; Pnp 1; Iz 8; 9; Ez 1) – ich rzadkie występowanie świadczy zapewne o tym, że powstały na skutek nieuwagi redaktorów lub drukarzy. Zupełnie inny podział ma Dn, która w Bb w dwóch różnych miejscach zamieszcza teksty przetłumaczone z języków semickich (hebrajskiego i aramejskiego) i greckie deuterokanoniczne dodatki. W BSt deuterokanoniczne partie księgi zostały wplecione między wersje w językach semickich. Podział na rozdziały i wersety tekstów hebrajskich i aramejskich jest jednak taki sam jak w Bb.

²² Na temat nazw własnych w Bb zob. Kwilecka, *Die Brestler Bibel...*, s. 1539–1540.

Zmiany, których dokonują pińczowianie, przenosząc łacińskie nazwy do własnego przekładu, wynikają z polskiej ortografii i są nieznaczące. Na przykład zamiana *ph* na *f*: עֲרָפָה ('*Orpa*) – *Orpha* (WlgBSt) – *Orfa* (Bb) (Rt 1,4.14).

Badając biblijną onomastykę w Bb, można zauważyć, w jaki sposób tłumacze czerpali z zestawionych obok siebie w BSt wersji Santesa Pagniniego i św. Hieronima. Spójrzmy na przykład z 1 Krn 4,2:

Bh:

וְרָאִיָּה בֶן־שׁוּבָל הוֹלִיד אֶת־יַחַת וְיַחַת הַלֵּיד אֶת־אֲחֻמַּי וְאֶת־לַהַד אֵלֶּה מִשְׁפַּחַת הַצְּרָעִיתִי:

PaBSt: Reaiah autem filius Sobal genuit Iarhath, Iarhath autem genuit Aħhumai, et Lahad: istae familiae sSorvathi.

WlgBSt: Raia vero filius Sobal genuit Iahath, de quo nati sunt Hahumai et Laad hae cognationes Sarathi.

Bb: Ale Reajemu synowi Sobalowemu urodził się Jachat, z ktorego poszli Achumai i Lahad, a toć jest potomstwo Saratego.

Przykład ten pokazuje niekonsekwencje tłumacza, które są zapewne spowodowane myleniem zestawionych obok siebie wersji Pagniniego i Wulgaty. Imiona *Reaj* i *Lahad* wziął on z PaBSt. W wersecie pojawiają się imiona, które zawierają w sobie hebrajską literę ן (*chet*), która w Bb jest transkrybowana przez polskie *ch*, choć Wulgata posługuje się tu literą *h* – świadczy to o śledzeniu przez tłumacza wersji Pagniniego, która w edycji Stephanusa podaje niektóre litery hebrajskie w nazwach łacińskich. Z kolei w przypadku ostatniego imienia (s*Sorvathi*, *Sarathi*, *Saratego*) zauważamy wyraźny wpływ WlgBSt. Ponadto cała konstrukcja zdania podrzędne („z ktorego poszli Achumai i Lahad”), nieobecna w tekście hebrajskim i w PaBSt, jest również wzięta z WlgBSt (*de quo nati sunt Hahumai et Laad*). Przykład ten zdradza metodę pracy tłumacza: obserwował on równocześnie dwie wersje wydrukowane w BSt: Pagniniego i św. Hieronima, przenosząc nieustannie wzrok z jednej na drugą. Przy takiej metodzie pracy łatwo o niekonsekwencje i błędy. Przykład ten rzuca więc światła na rolę Wulgaty w pracach translatorskich nad Bb: nie licząc onomastyki celowo zaczerpniętej z Wulgaty, jej wpływ mógł być skutkiem mylenia wydrukowanych obok siebie dwóch łacińskich wersji.

Analizy transkrypcji z języka hebrajskiego nie można ograniczyć tylko do przebadania nazw własnych. W Biblii pojawiają się bowiem słowa

i zdania, które niekonieczne są tłumaczone na języki narodowe i często pozostawia się je w oryginalnym brzmieniu. Warto przebadac kilka takich miejsc.

W aramejskiej części Księgi Daniela, w opisie uczty Baltazara tajemnicza ręka kreśli na ścianie słowa: מְנָא מְנָא תְּקֵל וּפְרָסִין (*mene mene tekell ufarsin*) (Dn 5,25-28). W Bb, WlgBSt i PaBSt terminy te zostały oddane w transkrypcji: *Mene Mene, Thekel, Ufarsyn* (Bb) – *MENE MENE THECEL UPHARֿSIN* (PaBSt) – *MANE, THECEL, PHARES* (WlgBSt). Jak widać, WlgBSt ma inną wersję: nie powtarza dwukrotnie pierwszego słowa (*MANE*), w trzecim zamiast formy liczby mnogiej ze spójnikiem ma liczbę pojedynczą bez spójnika (*PHARES*). Zauważalna jest również inna wokalizacja (*MANE – MENE*). Bb wyraźnie odrzuca wersję WlgBSt i transkrybuje podobnie jak Pagnini. W Dn 5,26nn słowa te są powtórzone: *Mene* (Bb) – *MENE* (PaBSt) – *MANE* (WlgBSt); Dn 5,27: *Thekel* (Bb) – *THECEL* (PaBSt) – *THECEL* (WlgBSt); Dn 5,28: *Peres* (Bb) – *Peraֿs* (PaBSt) – *PHARES* (WlgBSt). Tu także najbliższa Bb jest wersja Pagniniego. Ostatnie słowo (פְּרָסִין) sprawia tłumaczom nieco kłopotów, gdyż w wersecie 25 pojawia się ono w liczbie mnogiej, jednak z powodu gry słów powstaje wahanie, czy chodzi tu o słowo פְּרָסִין (*połowa jednostki masy* – od rdzenia פָּרַס – *zostać podzielonym*) czy też פְּרָסִין (*pochodzący z Persji, perski*)²⁵. Myślę, że z tą grą słów związane są wahania tłumaczy odnośnie do wokalizacji tego terminu. Warto zauważyć, że w tym miejscu tłumacze pińczowscy dokonali niezależnej od WlgBSt i PaBSt transkrypcji, wokalizując słowo zgodnie z aramejskim oryginałem za pomocą dwóch samogłosek *e*.

Wiele terminów hebrajskich w transkrypcji pozostawili tłumacze w tytułach psalmów. Chodzi tu np. o nazwy instrumentów, tytuły pieśni, na których melodię należy wykonywać poszczególne psalmy, gatunki literackie psalmów itd. Św. Hieronim tłumaczył je na łacinę. Pagnini wiele z nich pozostawił w oryginalnym brzmieniu, stosując transliterację. Pińczowianie w transkrypcji pozostawili jeszcze większą liczbę terminów. Oto cztery przykłady²⁶ (podaję kolejno: Bh, Bb, PaBSt, przypisy z BSt):

²⁵ Nota w BSt do werseku 25: *numervit, numeravit, appendit, [vel, ponderavit] et dividentes sunt. i[dem] scindunt. Allusio est ad Persas qui dicuntur פְּרָסִין. nam haec dictio est aequivoca.*

²⁶ Przebadalem wszystkie psalmy. Tytuły zawierające interesujący materiał dotyczący transkrypcji znajdują się w następujących psalmach: 4–9; 12; 16; 32; 42; 44–46; 52–57; 59; 60–61; 67; 69; 74; 76; 78; 80–81; 84; 88–89; 120–134; 142.

Ps 6: נְגִינוֹת הַשְּׁמִינִית – Neginoth, Seminit – Neginoth, super octavam – Victori in Neginoth בְּנִינָה לְמִנְחָה Super octavam על־הַשְּׁמִינִית super Seminit.

Ps 7: שִׁגְיֹן – Sygaion – Siggaion – Siggaion.

Ps 8: גִּתִּית – Githith – Haggithith – Haggithith, הַגִּתִּית Aut, Githith melodiae genus...

Ps 32: לְדָוִד מַשְׁכִּיל – Dawidowe Maskil – Davidis intelligentia – Intelligentia. מַשְׁכִּיל erudiens. eruditio.i.psalms eruditione plenus. Aut vox Maschil, nome est carminis....

Tłumacze Bb korzystają z transkrypcji Pagniniego, ale nie czynią tego mechanicznie. Czytają noty umieszczone przez Roberta Stephanusa i czasami stamtąd przenoszą odpowiednie terminy, nieznacznie je modyfikując: niekonsekwentnie traktują podwojenia spółgłosek (Ps 7; 8; 45; 69; 80; 81; 84), opuszczają rodzajniki (Ps 8), zamiennie traktują *t* i *th* (np. Ps 60; 81; 84; 88), łączą wyrazy (Ps 9; 60), a czasem zachowują hebrajskie słowa, które w PaBSt zostały przetłumaczone na łacinę (Ps 6; 32; 42; 44; 53; 54; 55; 74; 78; 89; 142), zdarza się, że popełniają błędy (Ps 53). Polonizują stosowany przez Pagniniego system transkrypcji, ale nie czynią tego konsekwentnie. Polonizację transkrypcji (w stosunku do PaBSt) widać najlepiej na przykładzie nazw liter hebrajskich zamieszczonych w Ps 119 (podaję tylko te, w których zachodzą różnice): *Aleph* (PaBSt) – *Alef* (Bb), *Vav* – *Waw*, *Teth* – *Theth*, *Iod* – *Jod*, *Caph* – *Kaph*, *Sade* – *Zade*, *Coph* – *Kuf*, *Res* – *Resz*, *Sin* – *Szyn*, *Thau* – *Tau*.

Zatrzymajmy się teraz na terminie, który funkcjonuje równocześnie jako nazwa własna osób i rzeczy. Takim terminem jest słowo בֹּעַז (*Bo'az*) – imię własne jednego z bohaterów Księgi Rut i zarazem nazwa kolumny przy bramie w świątyni jerozolimskiej. Tam gdzie בֹּעַז funkcjonuje jako imię osoby, pińczowianie konsekwentnie używają łacińskiej wersji słowa zapożyczonej z Wulgaty: *Booz* (Bb: Rt 2,1.3.5.8.11.14.15.19.23; 3,2.7; 4,1.5.8.9.13.21[2x]; 1 Krn 2,11.12) – *Booz* (WlgBSt) – *Bovaz* (PaBSt). Jednak w 1 Krl 7,21, gdzie to samo słowo hebrajskie odnosi się do świątynnej kolumny, pomimo że WlgBSt ma wciąż *Booz*, pińczowianie, podobnie jak Pagnini, używają transkrypcji z hebrajskiego: *Boaz* (1 Krl 7,21). Nie są jednak w tym konsekwentni, gdyż w 2 Krn 3,17, gdzie jest mowa o kolumnie, ulegają znowu wpływom WlgBSt, oddając to samo słowo jako *Booz*.

Badając zasady transkrypcji nazw własnych i słownictwa z języka hebrajskiego, dochodzę do wniosku, że zespół pińczowski kierował się

polskiego z WlgBSt; (3) terminy specjalistyczne są transkrybowane na podstawie PaBSt. Tłumacze nie zawsze są jednak konsekwentni, popełniają błędy, głównie mieszając PaBSt i WlgBSt. Jak widać, poza jednym przypadkiem (Dn 5,28), w tym aspekcie prac przekładowych pińczowianie mogli się całkowicie obejść bez hebrajskiego tekstu Biblii.

Ukazanie zasad dotyczących przekładu terminologii nasuwa pytanie o istnienie innych wstępnych założeń, którymi mógł się kierować zespół tłumaczy Bb. Takie ustalenia mogły istnieć np. odnośnie do języka przekładu czy tłumaczenia idiomów. Badania Ireny Kwileckiej pozwalają na ogólne sformułowanie niektórych z nich²⁷. Czy istniały jeszcze inne założenia wstępne? Odpowiedź na to pytanie wymaga dalszych żmudnych badań porównawczych tekstu Bb oraz jej źródeł.

Zakończenie

Na zakończenie zbierzmy wnioski z powyższej analizy tekstów źródłowych. (1) Bardzo trudno jest ustalić, z którego wydania Biblii hebrajskiej mogli korzystać tłumacze pińczowscy. Próby odnalezienia ewentualnego hebrajskiego oryginału kończą się wskazaniem na wersję Pagniniego z Biblii Stephanusa. (2) Tłumacze trzymają się wiernie wersji hebrajskiej w przypadkach ewidentnych różnic między oryginałem a Wulgatą, czasami jednak odstupują od oryginału na rzecz tłumaczenia Pagniniego lub św. Hieronima. Gdy pojawiają się różnice między wersją Pagniniego, a tekstem hebrajskim, Bb idzie za Pagninim. Nasuwa

²⁷ Niektóre z tych zasad podają sami tłumacze w przedmowie do dzieła: „w trudnych zwyczajach mów żydowskich wielką pilność czynili, żeby wždy troszkę smaczniej w naszym języku przychodzić mogły, jakoż to łacno pilni czytelnicy w nich zobaczyć mogą” (Bb, k. *5r); „W samym zasię wykładzie na miejscach niektórych, gdzie były przy trudniejszym słowa i węzłowate sentencje, abo cząstki, chcąc aby wždy się łacwiejszymi zdały, tedychmy przydawali słowa niektóre, używając teżże wolności, której sobie i ini wykładacze pozwalają” (Bb, k. *5v). Autorzy *Przedmowy* zdradzają również kulisy organizacji prac przekładowych: cudzoziemcy, jako bardziej biegli w językach biblijnych, „niejaką część pracy tej podjęli”. Oni to „słów a mów zwyczajnych żydowskich, greckich i łacińskich mocy i własności tym podawali, którzy w języku swym przyrodzonym pierwsze miejsce między nimi trzymali, a to, co od cudzoziemców wyprawiono być nie mogło, to oni z pilnością właśnie w tych piśmiech świętych za podaniem ich przekładali” (Bb, k. *5r). Zob. również: Kwilecka, *Die Brester Bibel...*, s. 1534–1538. Wyniki swoich badań autorka streszcza w polskojęzycznym artykule: *Biblia brzeska...*, s. 111–121 (zwłaszcza s. 115–117); zob. też też, *Staropolskie przekłady Biblii i ich związki z biblistyką europejską. Zarys problematyki*, [w:] *Biblia a kultura Europy*, red. Maria Kamińska, Eliza Małek, t. 1, Łódź 1992, s. 284–285; też, *Les Bibles protestantes polonaises et leurs rapports avec les Bibles françaises*, [w:] *La Bible imprimée dans l'Europe moderne*, red. Bertram Eugene Schwarzbach, Paris 1999, s. 364–377.

się tu więc uzasadniona wątpliwość, czy tłumacze mieli przed oczyma tekst oryginalny czy też przekładali bezpośrednio z Biblii Stephanusa. (3) Jeśli chodzi o przekład hebrajskiej terminologii, to w przypadku nazw własnych osób i miejsc tłumacze podążają zazwyczaj za Wulgatą (nie licząc popełnianych błędów). (4) W innych miejscach wpływ Wulgaty na pińczowski przekład mógł być przypadkowy, spowodowany mieszanym wydrukowanym w BSt obok siebie wersji Pagniniego i św. Hieronima. (5) W przypadku innych terminów dokonują transkrypcji, posiłkując się wersją Pagniniego. (6) Wszystko to pozwala przyjąć, że kierowali się oni wcześniej przyjętymi wytycznymi odnośnie do przekładu terminologii hebrajskiej. Być może takie wytyczne były o wiele szersze i dotyczyły także innych aspektów tłumaczenia i redakcji tekstów.

Podsumowując, należy stwierdzić, że zaprezentowane wyżej analizy rodzą wątpliwości odnośnie do przyjmowanego w literaturze przedmiotu twierdzenia o przekładzie Bb bezpośrednio z hebrajskiego oryginału. Irena Kwilecka w swoich pracach dochodzi do wniosku, że Bb była tłumaczona z języków oryginalnych, a tylko pomocniczo używane były inne wersje, w tym łacińskie tłumaczenie dominikanina Santesa Pagniniego w roli „podstawowego źródła pomocniczego” (zob. wyżej, Wstęp). Im jednak dłużej badam tekst Bb, porównując ją z innymi XVI-wiecznymi wersjami, to znajduję coraz więcej argumentów przemawiających za tym, że przekład został dokonany bezpośrednio z łacińskiej wersji Pagniniego, a tylko pomocniczo mogła być wykorzystywana któraś z edycji Biblii hebrajskiej. Stary Testament z Bb byłby więc o tyle tłumaczeniem z hebrajskiego oryginału, o ile jest nim łaciński przekład Pagniniego. Zresztą niezgodności między Bb a *Hebraica Veritas* dostrzegali już sami ewangelicy reformowani, gdy na synodzie w Bełżycach w 1616 r. polecali, aby poprawić Bb w miejscach, w których różni się ona od tekstu hebrajskiego²⁸. Oczywiście, nie stawiam tej tezy jako pewnika, gdyż – jak to zapowiedziałem we Wstępie – niniejsza praca oparta na fragmentarycznych badaniach jest tylko próbą podzielenia się wątpliwościami. Ich weryfikacji mogłyby dokonać szeroko zakrojone badania obszerniejszych partii tekstu, porównujące je werseć po wersecie, tak aby możliwe było na końcu sporządzenie zestawień

²⁸ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, red. i oprac. Maria Sipayłło, t. 3, Warszawa 1983, s. 375. Zob. też Rafał Andrzej Leszczyński, *Biblia brzeska – następne pokolenia*, [w:] *Biblia brzeska. Historia – język – teologia. Materiały z konferencji odbytej we Wrocławiu 8 czerwca 2013 roku*, red. Rafał Marcin Leszczyński, Łódź 2013, s. 112.

statystycznych. Takie badania, koniecznie prowadzone na oryginalnych XVI-wiecznych edycjach, mogłyby otworzyć nowe perspektywy badawcze w studiach nad Bb i innymi staropolskimi tłumaczeniami Pisma Świętego.

Warto jeszcze podkreślić pewien fakt, który jak do tej pory był bardzo słabo zauważany przez badaczy Bb. Na podstawie dotychczasowych studiów tej Biblii posiadamy pewność, iż w jej powstaniu ważną (jeśli nie pierwszorzędną) rolę odegrał przekład Santesa Pagniniego. Fakt ten jest niezwykle intrygujący, gdyż Bb powstała w środowisku ewangelików reformowanych, a wersja Pagniniego w środowisku zdecydowanie katolickim. Powstała ona na podstawie rękopisów gromadzonych od czasów papieża Mikołaja V w Bibliotece Watykańskiej, protektorem i sponsorem prac Pagniniego był papież Leon X – ten sam, który 3 stycznia 1521 r. ekskomunikował Lutra. Pierwodruk Biblii Pagniniego (Lyon 1527/1528) został zaopatrzony w przedmowy i aprobatę dwóch papieży: Hadriana VI i Klemensa VII i na jej trzeciej stronie aż dwukrotnie spotykamy słowa *Datum Romae apud sanctum Petrum, sub annulo piscatoris*. Autor tego przekładu, Santes Pagnini, dominikanin z Lukki, nigdy nie przyłączył się do reformacji, a podczas swojego pobytu w Lyonie (lata 1524–1536), gdzie ukazały się jego najważniejsze dzieła, gorliwie zwalczał luteran i waldensów. Należy jeszcze zaznaczyć, że wersja katolickiego mnicha odegrała znaczącą rolę nie tylko w powstaniu Bb, lecz także innych wykonanych w obozach różnych odłamów reformacji tłumaczeń na języki narodowe, np. angielskich i francuskich²⁹. Ta sama wersja stanowiła podstawę przekładu Biblii reformowanych i jednocześnie, kilkadziesiąt lat później, znalazła swoje miejsce w słynnej Poliglocie królewskiej (Antwerpia 1569–1572)³⁰ nazywanej „kontreformacją *in folio*” (il. 5)³¹. Praca Pagniniego służyła więc zarówno reformacji, jak i kontrreformacji. O znaczeniu tłumaczenia Pagniniego wśród wymienionych XVI-wiecznych, nowych tłumaczeń Biblii hebrajskiej na łacinę, zadecy-

²⁹ Zob. Gauthier, dz. cyt., s. 177–180, 183–190.

³⁰ Wersja Pagniniego po pewnych przeróbkach została wydrukowana interlinearnie w 7 tomie Poligloty antwerpskiej zatytułowanym: *Hebraicorum Bibliorum Veteris Testamenti Latina interpretatio, opera olim Xantis Pagnini Lucensis: nunc vero Benedicti Ariae Montani Hispalensis, Francisci Raphelengii Alnetani, Guidonis, et Nicolai Fabriciorum Boderianorum fratrum collato studio, ad Hebraicam dictionem diligentissime expensa*, Antverpiae, K. Plantinius 1572, 2° (egzemplarz: Wr PWT, sygn. III-666). Online: http://digital.fides.org.pl/dlibra/docmetadata?id=863&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI [dostęp: 12 marca 2014].

³¹ Wyrażenia tego używa np. G. Lloyd Jones, *The Discovery of Hebrew in Tudor England: A Third Language*, Manchester 1983, s. 44.

dowały jego walory idealnie spełniające wymogi tłumaczy Biblii (szczególnie tych czujących się niepewnie, jeśli chodzi o znajomość hebrajszczyzny): *Versio haec, quae verbum de verbo exprimit, propter sinceritatem maxime laudatur*³²; *Versio isthaec est grammaticalis, sed tamen fidelis*³³.

W literaturze przedmiotu jeszcze do niedawna wokół Bb toczyła się dyskusja odnośnie do jej charakteru: czy była ona kalwińska (ewangelicko-reformowana), czy też antytrynitarna (ariańska, socyniańska)?³⁴ Sugerując się tak postawionym pytaniem, możemy nieco prowokacyjnie powiedzieć, że przynajmniej jeśli chodzi o jej podstawę, była ona również trochę katolicka.

Rajmund Pietkiewicz

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu

rajek@post.pl

³² Jean Hérard Janssens, *Hermeneutica sacra, seu, Introductio in omnes et singulos libros sacros veteris ac novi foederis*, Taurini 1858, s. 316–317. Online: <http://catalog.hathitrust.org/Record/007319864> [dostęp: 12 marca 2014]. W tłumaczeniu: „Ta wersja, tłumaczona słowo w słowo, jest bardzo chwalona za jej wierność”.

³³ Tamże, Paris 1818 [?], s. 429. Online: <http://catalog.hathitrust.org/Record/007319470> [dostęp: 12 marca 2014]. W tłumaczeniu: „Ta wersja jest gramatyczna, a jednak wierna”.

³⁴ Maria Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań 1968, s. 225–228 (podrozdział zatytułowany: *Czy kalwińska?*); Rafał Marcin Leszczyński, *Biblia brzeska – ewangelicka czy antytrynitarna*, [w:] *Biblia brzeska. Historia – język – teologia...*, s. 55–104.